

BARUT AĞACI (FRANGULA ALNUS)'NİN TÜRKİYE'DEKİ YENİ BİR YAYILIŞ ALANI

*Mutlu Güngördü**

1986 Ağustos ayında Batı Mentеше Yöresine yaptığımız bitki coğrafyası araştırma gezisinde, araziden topladığımız bitki numuneleri arasında yer alan ve teşhisi F. Yaltırık¹ tarafından yapılan *Frangula alnus* (*Rhammus frangula*), mevcut literatüre göre bu sahada ilk defa tarafımızdan bulunmuştur.

Frangula alnus'un tesbit edildiği bu yeni saha, bu türün bugüne kadar Türkiye'de yayılışı bilinen yerlerin, en güneybatı sınırındır. Nitekim *Frangula alnus*'u bir Avrupa - Sibirya elemanı olarak kabul eden Davis'in «Flora of Turkey» adlı eserinde en güney sınır olarak Bozdağ - Geyran yaylası (Denizli) gösterildiği gibi, H. Peşmen - A. Güner'in *Frangula alnus*'u tesbit ettikleri Sütçüler (İsparta), bizim bu bitkiyi tesbit ettiğimiz Gökbel dağının (Yatağan-Muğla) daha kuzeyinde ve doğusunda kalır.

Davis ve Browicz'e göre bir Avrupa - Sibirya elemanı, Zohary'ye göre ise bir Öksin - Hyrcanian tür olan² *Frangula alnus*, çoğunlukla

* Dr. Mutlu Güngördü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümünde yardımcı doçenttir.

1 Teşhisi yapan Prof. Dr. Faik Yaltırık'a burada teşekkürlerimi sunmayı yerine getirilmesi gereken zevkli bir borç bilirim.

2 F. Yaltırık, «Genus *Rhammus* L.» Davis' Flora of Turkey and East Aegean Island, Volume 2, s. 526, Edinburg, 1965. K. Browicz, Chorology of trees and shrubs in South - West Asia and adjacent regions, Volume 3, s. 26, Warszawa 1934. M. Zohary, Geobotanical Foundation of the Middle East, First volume, s. 103 - 108, Amsterdam 1973 (Zohary'ye göre Öksin - Hyrcanian alt bölümü, Avrupa - Sibirya bitki bölgesinin lokal bölümlerinden biridir. Bütünüyle homojen olmayan bu alt bölüm, doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılır. Bunlardan batıda olanı Öksin bölümüdür ve Türkiye'nin Ka-

2 - 3 m. boyunda, 30 cm. çapında, düz gövdeli, genelde dalsız, kışın yapraklarını döken ve kabuğu açık gri renkli bir çalıdır. *Frangula alnus* ender olarak 5 - 7 m. ye kadar boylanabilir ve kısa bir ağaç görünümünü kazanabilir. Davis ve Yaltırık tarafından bir alt tür olarak tanımlanan ve sadece Doğu Anadolu'da bulunan *Frangula alnus* subsp. *pontica* (Boiss.), küçük yapraklı oluşuyla ve yana doğru giden az sayıdaki dallarıyla, *Frangula alnus*'dan ayrılır.

Frangula alnus'un kabuğu tıpta, özellikle halk arasında, yumuşatıcı olarak çeşitli kullanım alanları bulmuş; yine kabuklarından ve meyvelerinden elde edilen boya, yünlü ve pamuklu kumaşların boyanmasında kullanılmıştır.

Frangula alnus, en iyi olarak, nemli ve verimli topraklar üzerinde yetişir. Yoğun yayılış gösterdikleri yerlerin, akarsu boylarındaki alüvyal topraklar üzeri oluşu ve özellikle kıvılcaklarla (*Alnus glutinosa*) birlikte yayılış göstermesi, bu yüzdendir. Bununla beraber, mesofil karakterli oluşu ve gölgeye dayanıklılığı sayesinde, yayvan yapraklı karışık ormanların veya iğne yapraklı ormanların alt katında veya kayalık yamaçlarda da yetişir. Yükseltiyle fazla sınırlı değildir. Yayıldığı alanlar içinde deniz seviyesine yakın yerler olduğu gibi, 1800 m. ye kadar çıktığı yerler de vardır. Bununla beraber yetişmesine en uygun yükseltiler, 300-1000 metreler arasındır³.

Frangula alnus, sıcaklık şartlarının ekstrem değerlere eriştiği en kuzey kısımlar dışında, bütün Avrupa'da ve batı Sibirya'da yayılış gösterir. Daha seyrek ve lokal bir dağılım gösterdiği ve bazen *Frangula rupestris* (scop.) ile karıştırıldığı Balkan yarımadasının güneyinde, Arnavutluk, Yunanistan ve Trakya'da, giderek ender bulunan bir tür haline gelir. Kuzeybatı Afrika'da (Fas, Tunus ve Cezayir'de) bile yetişme alanı bulunduğu dair kayıtlar vardır⁴. Avrupa'da daha çok ovalık sahalarda, diğer bölgelerde ise alçak dağlarda yayılış gösterir. Suriye'nin ve Irak'ın kuzeybatısında birer yerde, Kuzey İran'da iki yerde (Gilan bölgesi) yetiştiğine dair kayıtlar olmakla beraber, Güneybatı Asya'da asıl yayılış alanları, sadece Kafkaslar

radeniz sıra dağlarıyla İç Anadolu'nun büyük bir kısmını içine alır. Doğudaki Hyrcanian bölümü ise İran'ın Hazar denizine civar olan kısmını kaplar).

3 M. Zohary, a.g.e. Second volume, s. 397.

4 K. Browicz, a.g.e. s. 26.

ve Anadolu'dur. *Frangula alnus*'un Güneybatı Asya'da gösterdiği bu yayılış, Zohary'nin bu türü bir Öksin - Hyrcanian elemanı olarak göstermesini haklı kılar.

Frangula alnus'un Türkiye'de yaygın olduğu yer Karadeniz bölgesi ve özellikle bu bölgenin kuzeydoğu kesimidir. Bu bölge dışındaki yerlerde ise, daha lokal bir dağılışa sahiptir. Davis'deki kayıtlara göre bu bitkinin Türkiye'de bulunduğu yerler, İstanbul (Belgrat ormanı Valide bendi), Sapanca - İzmit arası, Akçakoca, Kastamonu (Küre), Samsun, Ordu, Trabzon (Çukurca 210 m. de), Artvin (Borçka - Hopa arası 700 m. de ve Artvin - Hatıla ormanı arası 900 m. de), Ankara (Beynam 1300 m. de), Kayseri (Pınarbaşı - Melizgazi 1700 m. de), Denizli (Bozdağ Geyran yaylası 1350 m. de) ve Konya (Başara suyu) dolaylarıdır (Harita 1).

Zohary, Muş ovasını çevreleyen dağların kuzeye dönük yüzlerinde 1200 m. lere yayılış gösteren meşe ormanlarının elemanları (*Quercus longipes*, *Quercus spyspirensis*, *Quercus pinnatiloba*, *Acer monspessulanum* ssp. *cinerascens*, *Crataegus* ssp., *Pyrus elaeagnifolia*, *P. syrica*) arasında *Frangula alnus*'u da saymaktadır⁵. Yine Zohary, Gümüşhane dağlarını kaplayan ve hakim elemanı *Fagus orientalis*'in oluşturduğu karışık ormanların 1500 m. yükseltideki ağaç cinsleri içinde *Frangula alnus*'u da saymaktadır⁶.

Bu yerler dışında *Frangula alnus*, H. Peşmen - A. Güner tarafından Isparta'da (Sütçüler) Pazarköy ile Ayvalı arasındaki Üçyıldız çeşmesi civarında 1200 m. de tesbit edilmiştir.

Daha çok akarsu boylarında ve taşlık yamaçlarda yetişen ve 1700 - 1800 yükseltilere kadar çıkan ve Davis'e göre bir endemik tür olan *Frangula alnus* subsp. *pontica* (Boiss.)'nın Türkiye'deki yayılış alanları, yine Davis'teki kayıtlara göre, Rize (Cimil'de 1800 m. de), Munzur dağları (Ovacık 1700 m. de), Erzincan (Kemaliye), Nemrut dağı, Erzurum (Pasinler) ve Hakkâri (Başkale'nin güneyinde Zap geçidinde) dolaylarıdır.

Frangula alnus'un tarafımızdan tesbit edildiği yeni alan Muğla ilinin Yatağan ilçesi sınırları içinde kalan Gökbel dağının kuzey

5 M. Zohary, a.g.e., First volume, s. 278.

6 M. Zohary, a.g.e., Second volume, s. 572 - 573.

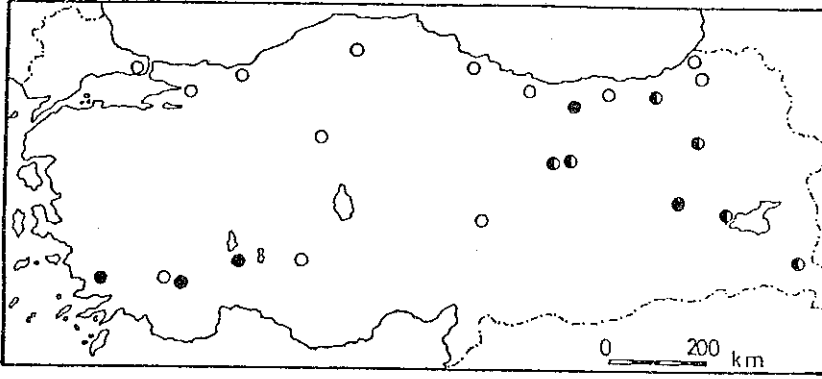
yüzünün 1200 - 1350 metreler arasındaki kesimidir. (Harita 2). Batı Mentese kütlesine dahil olan 1412 m. yüksekliğindeki Gökbel dağı, bütünüyle gnayslardan oluşmuştur. Çine çayının kolları tarafından işlenmiş olan Gökbel dağı, gnays topoğrafyasının bütün özelliklerini taşır.

Daha sonra yayımlanacak olan bir araştırmamızın konusu içinde yer aldığından, sahanın bitki coğrafyası ile ilgili ayrıntıya burada fazla yer verilmeyecek, bu kütle üzerinde tesbit ettiğimiz *Frangula alnus*'un hangi bitki topluluğu içinde yer aldığı göstermesi amacıyla, önemli gördüğümüz hususlara değinilecektir.

Gökbel dağı kuzey yüzünün hakim bitki örtüsünü 800 m.lere kadar kızılçam (*Pinus brutia*), bu seviyelerden zirveye kadar ise karaçam (*Pinus nigra*) ormanları oluşturur. Dağın, Çine - Yatağan yol ayrımından 300 m. yükseltiye kadar olan kesiminde kızılçam ormanları bütünüyle ortadan kaldırılmış ve zeytin alanları haline dönüştürülmüştür. 300 m. yükseltiden sonra başlayan kızılçam ormanları içine, kocayemiş (*Arbutus unedo*), kermez meşesi (*Q. coccifera*), katırtırnağı (*Spartium junceum*), defne (*Laurus nobilis*), tesbih (*Styrax officinalis*) gibi maki elemanlarıyla ağaçcık halinde saçlı meşe (*Quercus cerris*), mazi meşesi (*Q. infectoria*), geyik dikenli (*Crataegus*) ve defne yapraklı laden (*Cistus laurifolius*) gibi bazı çalılar karışır. 800 m. yükseltiye kadar devam eden bu topluluk, daha sonra yerini karaçam ormanlarına bırakır. Karaçamların ağaçcık katını saçlı meşe, mazi meşesi, geyik dikenli ve bazı maki elemanları oluşturur. Ancak 900 m. civarında ağaçcık katı ortadan kalkar ve karaçam tek hakim eleman olarak sahayı kaplar. Bu yükseltilerdeki vadi içlerinde, özellikle kabul havzalarında görülen kestane (*Castanea sativa*) toplulukları ile, yaklaşık 1200 m.lerde yer alan bir kırık hattı boyunca sıralanmış titrek kavak (*Populus tremula*) toplulukları, karaçam ormanlarının kapladığı bu alandaki monoton görünüme renk katar. Titrek kavak toplulukları kırık hattı boyunca uzanan su kaynaklarına bağlılık gösterir. Sahanın dikkati çeken diğer önemli özelliği ise, bu yazımıza konu olan *Frangula alnus*'un titrek kavak topluluklarının bulunduğu seviyenin hemen üstünden itibaren ortaya çıkmasıdır. Çok cılız bir gelişme içinde olan *Frangula alnus*'lar 1350 metreler kadar izlenir. Boyları ancak yarım metreyi bulan ve çok ender ola-

rak rastlanan *Frangula alnus*'ların, çok açık bir şekilde, sadece gnays blokları arasındaki korunaklı yerleri seçtikleri ve bu bloklar arasındaki toprak birikintileri üzerinde tutunabildikleri dikkati çeker.

Frangula alnus'un bir Öksin elemanı olduğu, bugün Türkiye'deki asıl yayılış alanının Karadeniz bölgesine bağlılık gösterdiği, lokal olarak da olsa, Doğu Anadolu'da, İç Anadolu'da ve Ege bölgesinde ortaya çıktığı göz önüne alınırsa, bu bitkinin geçmişteki yayılış alanının sadece Karadeniz olmadığı en azından, en güneybatı sınırı olarak tesbit ettiğimiz Gökbel dağına kadar yayılış gösterdiği; ancak değişen iklim şartları sonucunda, eski yayılış sahalardan geniş ölçüde silinerek, bugünkü dar alanlarda tutunabildiği; böylece relikt bir tür olduğu anlaşılır.

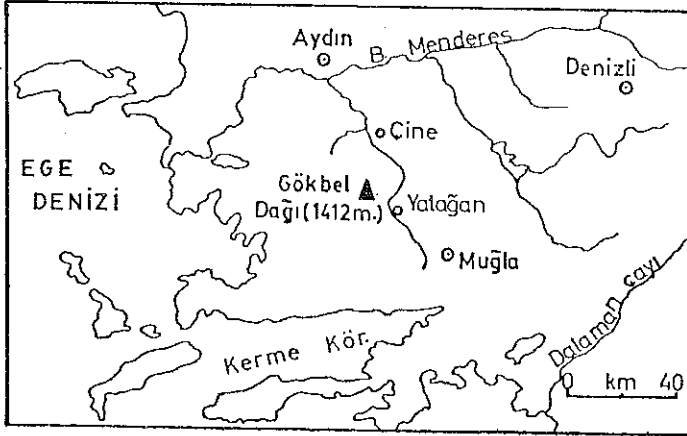
Harita 1: *Frangula alnus*'un Türkiye'de bulunduğu yerler

Davis'deki dağılım alanları:

○ *Frangula alnus* ● *Frangula alnus* subsp. *pontica*

Yeni bulunan yerler:

● *Frangula alnus*

Harita 2: Gökbel Dağı'nın konumu